

**46.21.41 Morfologiya
UOT 81' 366****TÜRK DİLLƏRİNDƏ ZAMANIN KATEQORİAL STRUKTURU****N.Ə.ƏLİYEVƏ***AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu**nn_aliyeva@mail.ru*

Türk dillərindəki zaman anlayışı başqa qruplara daxil olan dillərdəki zamanların obyektiv-fəlsəfi dəyərləndirilməsi ilə universallıq təşkil edir. Başqa sözlə, zaman anlayışı obyektiv olaraq bütün dünya dilləri üçün eynidir. Türk dilləri ailəsinə daxil olan bütün dillərdə də feilin zaman kateqoriyası artıq qəti şəkildə formalaşmışdır.

Tədqiqat zamanı Azərbaycan və türk dillərində zaman anlayışını araşdıran alimlərin görüşlərindən istifadə olunmuşdur. Məqalədə mövzu ilə bağlı qənaətlər xüsusi diqqətə çatdırılır.

Açar sözlər: zaman anlayışı, zaman kateqoriyası, qrammatik forma, türk dilləri, türk dilləri ailəsi

Türk dillərindəki zaman anlayışı başqa qruplara daxil olan dillərdəki zamanların obyektiv-fəlsəfi dəyərləndirilməsi ilə universallıq təşkil edir. Başqa sözlə, zaman anlayışı obyektiv olaraq bütün dünya dilləri üçün eynidir. İstər ilahi fəlsəfə, istərsə də materialist fəlsəfə zamanı maddi dünyanın ayrılmaz atributu hesab edir. Əgər əşya bir yerdə (məkanda) qərar tutmalıdırsa, hadisə (feil) də müəyyən zaman daxilində baş verməlidir. Yəni məkandan kənar da əşya ola bilmədiyi kimi, zamandan da kənar da hadisə yoxdur. Bütün xalqların dilində artıq bu anlayış kəlam şəkli almışdır. Azərbaycan dilində də belə bir kəlam vardır: hər şeyin öz yeri, hər işin öz vaxtı var. Dünya xalqlarının zamanla bağlı obyektiv-fəlsəfi baxışı belədir ki, hər hansı bir hadisə ya indi baş verir, ya keçmişdə baş verib, ya da gələcəkdə baş verəcəkdir.

Ümumiyyətlə, obyektiv və qrammatik zaman, onların münasibəti haqqında çox deyilmiş, çox da yazılmışdır. Demək olar ki, elə bir filosof tapılmaz ki, obyektiv zaman və məkan problemindən bəhs etməsin. Eyni zamanda elə bir dilçi alim ola bilməz ki, dilin morfologiyası (xüsusilə feil bəhsi) ilə məşğul olsun, amma feilin zamanlarından bəhs etməsin. Artıq dilçilik bir elm kimi formalaşandan sonra o, fəlsəfə ilə öz münasibətlərini müəyyənləşdirmiş, habelə obyektiv zamanla qrammatik zamanın ümumi və fərqli cəhətlərini konkret şəkildə ayırd etmişdir.

Obyektiv zamanla qrammatik zaman arasında ümumi oxşar cəhətlər aşağıdakılardır:

1. Hər ikisi obyektiv hadisələri (hərəkəti) obyektiv əks etdirə bilir.

2. Hər ikisi birölçülü olub dönməzlik bildirir.

Fərqləri isə aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Qrammatik zaman obyektiv-fəlsəfi zaman daxilində formalaşır.

2. Obyektiv-fəlsəfi zaman təfəkkürlə bağlı olduğundan bütün bəşəriyyət üçün eynidir. Qrammatik zaman isə hər bir xalqın dil qanunlarına tabe olduğu üçün xüsusiyyətdir. Hər dilin özünəməxsus qrammatik zamanı (onun ifadə forması) vardır.

3. Bir dildə olmayan bir qrammatik zaman başqa bir dildə özünəməxsus şəkildə mövcud olur. Məsələn, Azərbaycan dilində olan nəqli və şühudi keçmiş rus dilində olmadığı kimi, rus dilində olan “совершенный вид” və “несовершенный вид” də Azərbaycan dilində yoxdur. Amma hər iki dilin qrammatik zamanları obyektiv zamanın inikası olduğu üçün onların ifadə etdiyi mənalara qarşılıqlı şəkildə ifadə etmək olar.

4. Dünya dillərində qrammatik zamanların sayı n qədər olmasına baxmayaraq onların bütün formaları (ayrı-ayrılıqda) obyektiv zamanla birbaşa əlaqədardır.

Yuxarıda dediyimiz kimi, zaman anlayışı obyektiv olduğu üçün bütün dünya xalqlarının təfəkküründə mövcud olduğu kimi, sosial həyatda, ictimai düşüncədə, təsərrüfat sahələrində də mövcuddur. Buna səbəb odur ki, zaman bütün sahələr üçün birölçülüdür – yalnız irəli hərəkəti bildirir – dönməzdir və realdır. Bu bütün dünyada bütün elm sahələrində qəbul edilir. Amma zamanın müxtəlif sahələrdə, müxtəlif ölçüdə, müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edilməsi müxtəlif fikir ayrılığına səbəb olduğu kimi, müxtəlif müstəvilərdə də dəyərləndirilir.

Türk dilləri ailəsinə daxil olan bütün dillərdə feilin zaman kateqoriyası artıq qəti şəkildə formalaşmışdır. Ə.Rəcəbli hələ Göytürk dilinin feillərindən bəhs edərkən yazırdı:

«Türk dilləri, o cümlədən Göytürk dili keçmiş zamanın mənə çalarlıqlarını ifadə etmək üçün zəngin qrammatik vasitələrə malikdir. Praktiki olaraq, keçmiş zamanın elə bir mənə çalarlığı yoxdur ki, türk dilləri onu ifadə etmək vasitəsinə malik olmasın. Cəsarətlə demək olar ki, keçmiş zamanın ən incə mənə çalarlıqlarını ifadə edə bilmək baxımından türk dilləri dünyanın ən zəngin dillərindən biri, bəlkə də birincisidir» [8, 344].

Müəllif Göytürk dilinin morfoloji quruluşunu geniş tədqiq edərək bu qərara gəlir ki, müasir türk dillərində mövcud olan bəzi mənə çalarlıqlarını ifadə edən formalar Göytürk dilində işlənməmişdir. Müəllif yazır:

«Müasir türk dillərində keçmiş zamanın müxtəlif mənə çalarlıqlarını ifadə etmək üçün işlədilən qrammatik vasitələrin hamısı Göytürk dilində müşahidə edilmir. Ehtimal ki, bu, abidələrin mətnlərinin kiçikliyi və qismən də, onların üslubu ilə əlaqədardır. Etiraf etmək lazımdır ki, ən inkişaf etmiş müasir

dildə yazılan ən iri həcmli əsər belə janrından asılı olmayaraq, həmin dildə feilin keçmiş zamanının müxtəlif çalarlıqlarını ifadə etmək üçün işlədilən müxtəlif qrammatik vasitələrin heç də hamısını əhatə edə bilmir. Bu baxımdan Göytürk dilində keçmiş zamanın mənə çalarlıqlarının ifadə vasitələrinin zənginliyinə yalnız təəccüb etmək olar» [8, 344].

Türk dillərində zaman kateqoriyasının ilk tədqiqatçısı, dünya türkologiyasının banisi Mahmud Kaşğaridir. O, min il bundan əvvəl feillərdəki zaman anlayışına indiki kimi yanaşmış, onları müasir elm-dilçilik səviyyəsində dəyərləndirmişdir. M.Kaşğari hələ 1000 il əvvəl keçmiş zaman şəkilçiləri olan -dı, -di, -du, -dü və -mış, -miş, -muş, -müş formantları ilə yaranan keçmiş zamanı və onun mənə çalarlarını müəyyənləşdirmişdir.

Ümumiyyətlə, M.Kaşğari feilin təsirli, təsirsiz keçmiş (nəqli, şühudi), indiki gələcək zaman, habelə təsdiq və inkar haqqında düzgün mülahizələr söyləyir. Gələcək zaman şəkilçisi kimi X əsrdə **ğay** şəkilçisinin işləndiyini göstərir.

Orta əsrlərdə türkologiya bir elm sahəsi kimi çox zəif inkişaf etmişdir. Başqa elm sahələrində olduğu kimi, bütövlükdə dilçilik, xüsusilə türkologiya güclü şəkildə inkişaf etməyə başladı. Rus imperiyasının Şərqi siyasətində türk xalqlarına qarşı münasibət mənfi də olsa, türk xalqlarını özünə tabe etmək üçün onların dillərini bilmək lazım idi. Ona görə də türk xalqlarının dillərini bilən missionerlər hazırlamaq üçün Rusiyanın ali məktəblərində türk dilləri elmi şəkildə öyrənilməlidir. Bu səbəbdən də 1805-ci ildə Xarkov Universitetində, 1811-ci ildə Moskva Universitetində, daha sonra Həştərxanda, Odessada, Peterburqda Şərqi dilləri öyrənilməyə başlandı. Rusiyada XIX əsrdə bir çox azərbaycanlı alim: Mirzə Əbu Turab Vəzirov, Mirzə Cəfər Topçubaşov, Mirzə Abdulla Qafarov, Mirzə Cəfər Rzayev, Mirzə Kazımbəy Abdinov, Mirzə Məhəmməd Əli Hacı Qasım oğlu Kazımbəy geniş elmi və pedaqoji iş aparmışlar. Onlar türk dillərini tədqiq və tədris etməklə yanaşı, rus alimlərinin yetişməsində də böyük rol oynamışlar. Belə ki, təkcə A.M.Qafarov və Mirzə Cəfər Rzayev akademik A.A.Semyanovun, V.A.Qordilekvskinin, A.E.Krımskinin, məşhur türkoloq N.K.Dmitrievin, V.M.Nasilovun, Ərəbşünas A.A.Baranovun, İranşünas V.F.Minorskinin, B.Millerin, A.A.Starikovun, leksikoqraf N.İ.Asmarinin və onlarla başqasının müəllimi olmuşlar.

Rusiyada yaşayıb-yaradan alimlərin ən məşhuru Mirzə Kazımbəydir. M.Kazımbəy öz mühazirələri ilə Rusiyada Şərqişünaslığın əsasını qoymuşdur (V.V.Bartold). XIX əsrdə bütün türkologiyada M.Kazımbəy səviyyəsində türkoloq olmamışdır. Mirzə Kazımbəyin elmi və pedaqoji fəaliyyəti haqqında çox deyilmiş və yazılmışdır. Biz isə mövzumuzla bağlı olaraq alimin 2 əsərinin adını çəkmək istərdik. Bunlardan biri alimin 1839-cu ildə yazılmış (1846-cı ildə təkrar nəşr edilib) və 4 dəfə Demidov mükafatı almış məşhur “Грамматика турецко-татарского языка”(1846-cı il nəşri isə bütün türk dillərini əhatə etdiyi üçün “Общая грамматика турецко-татарского языка”) adlanır [10].

XIX əsrdə Azərbaycan dilçiliyində Mirzə Kazımbəyin «Ümumi qrammatika»sından sonra Qori Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan dili müəllimi,

dövrünün məşhur dilçi alimi Xələfi Mirzə Məhəmməd bəy Əfşarın «Fənni-sərfi-türki» əsəridir. Bu kitab özündən əvvəl yazılmış dərsliklərdən həm dərinliyinə, həm də genişliyinə görə seçilir [3].

X.M.Əfşar kitabının morfolojiyaya aid hissəsində feilin zaman kateqoriyasından ayrıca bəhs edir. Alim dilimizin faktik materialına əsaslanarsa da, terminləri ərəbcə vermişdir. Belə ki, indiki zaman – hal, keçmiş zaman – mazi, gələcək zaman – istiqbal adlandırılmışdır.

Əfşardan sonra dilimizin qrammatikasına aid Nəriman Nərimanov da əsər həsr etmişdi. Nərimanovun dərsliyi də diqqəti cəlb edir. 1899-cu ildə N.Nərimanov «Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi» adlı dərsliyində feil zamanlarından (sigələrdən) ayrıca bəhs edir [7]. O da Əfşar kimi həm feil zamanlarının adlarını ərəbcə vermiş və haqlı olaraq ondan bir qədər irəli gedərək dilimizdə zamanın 5 qrammatik ifadə formasını göstərmişdir. Qrammatik zamanın ifadə formaları və formantları müasir dilimizdəki kimi şərh edilir.

Nərimanovdan sonra dilimizin qrammatikası ilə İslambəy Qəbulov («Qəvaidi-lisani-türki») [5], Qafur Rəşad və Məmmədsadiq Axundzadə («Rəhbəri-sərf») [6] də məşğul olmuşdur ki, bu əsərlərdə də feilin zaman kateqoriyaları ilə bağlı müəyyən mülahizələr irəli sürülmüşdür.

Keçən əsrin əvvəllərində dilimizin qrammatikasına, xüsusilə feil bəhsinə həsr edilmiş əsərlərdən biri də Qafur Rəşad və Məmmədsadiq Axundzadənin «Rəhbəri-sərf» adlı əsəridir. Əsər 1910-cu ildə nəşr edilmişdir [6]. Əsərdə diqqəti çəkən cəhətlərdən biri budur ki, müəlliflər feildən danışarkən qrammatik terminləri indiki kimi işlədirlər. Məsələn,

Əhməd gəlir (indiki zaman).

Əhməd gəldi (keçmiş zaman).

Əhməd gələcək (gələcək zaman).

Amma müəlliflər Ərəb dilçilik ənənələrindən xilas ola bilmədiklərindən feilin şəxs kateqoriyasını mütəkəllim (danışan), müxatib (müraciət olunan) və qaib (haqqında danışılan) kimi şərh edirlər.

1920-cı ildə Azərbaycanı Sovet rejimi işğal etdikdən sonra ölkədə mürəkkəb bir vəziyyət yarandı. Ümumiyyətlə, sovet hakimiyyəti illərini humanitar-sosial-siyasi cəhətdən üç dövrə bölmək olar. Birinci dövr 1920-1930-cu illəri əhatə edir. Bu illər nisbi demokratiya illəri kimi xarakterizə olunur. Bu illərdə sovet hakimiyyəti hələ demokratik-humanist siyasət yeritməyə məcbur idi. Ona görə də ali və orta məktəblər açıq, dillərin tədqiq və tədrisinə şərait yaradırdı.

1930-1950-ci illər Sovet rejiminin azğın və irtica dövrüdür. Bu illərdə millilikdən, türkcülükdən danışmaq olmazdı. Panturkizm alimləri məhv etmək üçün əsas damğa idi. Bu illər elmimiz durğunluq dövrü keçirdi. 1950-ci ildən sonra nisbi loyallıq dövrü başlandı ki, bu illərdə qismən elmi fikir azad oldu.

Bu illərdə BDU-nun türkləşməsi və yeni əlifbaya keçilməsi haqqında qərar qəbul edilmişdi. BDU-da türk dili və ədəbiyyatı fakültəsi və kafedrası açılması, B.Çobanzadənin Bakıya dəvət edilməsi bu sahədəki işləri canlandırdı.

Hələ o vaxtlar dilimiz türk dili adlandığı üçün bu sahədə bir o qədər də çətinlik yox idi. Amma bununla belə, V.V.Vinoqradovun və B.B.Serebrennikovun sözləri ilə desək, «Türk dillərinin eyni mənşədən törəməsi haqqındakı fikir çoxlarını qorxudurdu [9, 320].

Azərbaycan dilçiliyində feilin əsl elmi araşdırılması İsmayıl Rəsul oğlu Əfəndiyevin adı ilə bağlıdır.

İsmayıl Əfəndiyev bütövlükdə feilə və feil zamanlarına özündən əvvəlklərdən fərqli mövqedən yanaşırdı. Özündən əvvəlki müəlliflər kimi, o da feil zamanlarını ayrıca kateqoriya kimi deyil xəbər formasının tərkibində izah edirdi.

İ.Əfəndiyev feil zamanlarını aşağıdakı kimi müəyyənləşdirirdi:

İndiki zaman	indiki zaman hal
Keçmiş zaman	şühudi keçmiş nəqli keçmiş
Gələcək zaman	nisbi keçmiş gələcək zaman muzare [2, 86].

Azərbaycan dilində feil zamanlarını ilk dəfə ekstensiv və intensiv şəkildə tədqiq edən A.Axundov İ.R.Əfəndiyevin bu məqaləsini obyektiv qiymətləndirməklə, onu elmi əsaslarla da obyektiv dəyərləndirir. O, 1961-ci ildə on il əvvəl yazılmış həmin əsər haqqında deyirdi.

Azərbaycan dilçiliyi tarixində ilk dəfə feilin zaman kateqoriyasını müstəqil qrammatik forma kimi qəbul edən M.Hüseynzadə olmuşdur. M.Hüseynzadə 1946-cı ildə müdafiə etdiyi dissertasiyanı səkkiz ildən sonra, yəni 1954-cü ildə eyni adlı dərs vəsaiti kimi buraxmışdır. Bu kitabın bəzi hissələrində repressiya illərinin xofu hiss olunur. Amma bu əsər Ali məktəb üçün dərs vəsaiti kimi çox mühüm rol oynadı. Doğrudur, əsər haqqında «Kommunist» qəzetində böyük bir tendensiya məqalə çap olundu. Bununla belə, bu əsər Azərbaycan dilinin morfolojiyasına aid ən sanballı kitabdır.

Əsərin birinci nəşrini A.Axundov belə dəyərləndirir:

«M.Hüseynzadə öz kitabında Azərbaycan dilçiliyinin feilin zamanları haqqında irəli sürdüyü fikirləri yekunlaşdırmışdır. Bu kitabda diqqəti cəlb edən cəhət feilin zaman kateqoriyasının ayrıca başlıq altında verilməsidir. Müəllif feilin zaman kateqoriyasını müəyyənləşdirən meyardan xüsusi bəhs edərək yazır:

«Məlum olduğu üzrə, feillər üç zamanla əlaqədar olaraq izah edilir. Yəni iş və hərəkət ya keçmiş, ya indiki, ya da gələcək zamanda icra olunur. Bu üç zamanın vahid meyarı indiki zamandır. Yəni hər iki zaman (keçmiş və gələcək) yalnız indiki zamanla ölçülür». Müəllif Azərbaycan dilində üç zamanın (keç-

miş, indiki, gələcək) olduğunu irəli sürür və onların beş formasını göstərir [1, 32; 4, 189].

Milli filologiyamızın tarixində feilin zaman kateqoriyası haqqında yazılan ilk və ən səmərəli əsər A.Axundovun 1961-ci ildə nəşr etdirdiyi «Feilin zamanları» adlı monoqrafiyasıdır.

Bu əsəri öz əvvəlki anoloqlarından fərqləndirən cəhətlər aşağıdakılardır.

1. M.Hüseynzadədən sonra və ondan daha qətiyyətli şəkildə feilin zaman kateqoriyasının müstəqil bir kateqoriya olduğunu qəti şəkildə sübut etdi.

2. Hal, nisbi keçmiş, mürəkkəb şühudi keçmiş ünvanlı feil zaman olmadığını göstərdi.

3. Şühudi keçmişin bəzən feil zamanları sırasından çıxarılması məsələsini tənqid edərək «şühudi keçmiş»i bərpa etdi.

4. Yaxın keçmiş, uzaq keçmiş, qəti keçmiş kimi bölgülərin düzgün olmadığını sübut etdi.

5. Bəzi termin dəqiqliyini və mübahisələrini aradan qaldırdı.

6. *idi*, *imiş* köməkçi feillərini yalnız xəbər formasında məhdudlaşdırmağın, əmr forması istisna edilərsə, bütün formalara aid olduğunu göstərdi.

7. Bitməmiş keçmiş, müzərelə keçmiş, gələcəkli keçmiş, bitməmiş rəvayət, müzərelə rəvayət, gələcəkli rəvayət və xırdalanmalara qarşı çıxdı.

A.Axundov dilçiliyimiz üçün yeni bir ideya verdi ki, bu da *idi*, *imiş* köməkçi feillərinin feil bəhsində xüsusi bir kateqoriya kimi izah edilməsidir. Bunun həm nəzəri, həm praktik əhəmiyyətini [1, 37] göstərən müəllif yarım əsərdə ki, bu ideyadan ayrılmamışdır. Bu ideya böyük elmi-nəzəri konfranslarda müzakirə edilmiş və çoxlu elmi məqalələrin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Bu dissertasiya işi də bu görkəmli alimin 50 il bundan əvvəl irəli sürdüyü nəzəri müddəanın qismən açılmasına yönəldilmişdir.

Ümumiyyətlə, V.V.Radlov, D.Nemet, K.Foy, F.Dits kimi Avropa alimləri türk dili üzərində çox əhəmiyyətli araşdırmalar aparmışlar. Amma əsaslı elmi araşdırmaları türk alimlərinin özləri aparmışlar. XX əsrin əvvəllərində Kılıslı müəllim Rifət, M.F.Köprülü, B.Atalay, Əhməd Cəfəroğlu və onlarla başqaları türk dilinin tarixindən tutmuş struktur elementlərinə, dialektlərindən tutmuş yayılma areallarına qədər intensiv və ekstensiv şəkildə araşdırmışlar.

Təbii ki, araşdırdığımız problem mürəkkəb və əhatəli olduğu üçün onu bir məqalə daxilində həll etmək qeyri-mümkündür. Lakin biz bunu nəzərə alaraq zaman kateqoriyasına Azərbaycan dilçiliyində mövcud olan elmi-nəzəri baxışlar aspektindən yanaşmağı məqbul bildik.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Axundov A.A. Feilin zamanları. Bakı: ADU, 1961, 137s.
2. Əfəndiyev İ.R. Feil. Azərbaycan dilinə aid tədqiqlər. Bakı: Az.SSR EA, 1947, s.66-122.
3. Əfşar Xələfi Mirzə Məhəmməd. «Fənni-sərfi-türki» (Kitabın nəşr ili yoxdur). RƏİ. 484s./XVI-707.
4. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: ADU, 1954, 244s.

5. Qəbulov İslambəy. Qəvaidi-lisani-türki. Bakı: Quberniya idarəsinin mətbəəsi, 1902, 190s.
6. Mirzəzadə Rəşad Q., Axundzadə M.Ş. «Rəhbəri-sərf». Bakı: 1910, RƏİ 6280/X-622.
7. Nərimanov N. Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi. Bakı: Quberniya idarəsi mətbəəsi, 1899, 47 s.
8. Rəcəbli Ə.Ə. Göytürk dilinin morfoloqiyası. Bakı: Nurlan, 2002, 475s.

Rus dilində

9. Виноградов В.В., Серебrenников Б.А. О состоянии и задачах Советского языкознания. М: Известия АН СССР от Лит.и Языка, 1954, том XIII, №4.
10. Казембек М. Общая грамматика турецко-татарского языка. Казань: 1846, Второе издание, 466с.

КАТЕГОРИАЛЬНАЯ СТРУКТУРА ВРЕМЕНИ В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ

Н.А.АЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

Понятие времени в тюркских языках вместе с объективно-философской оценкой времени в других группах языков составляют универсалии. Другими словами, понятие времени объективно одинаково для всех языков мира. Во всех языках, входящих в тюркскую семью языков, категория времени глагола считается окончательно сформированной.

В ходе исследования были использованы взгляды ученых, изучавших понятие времени в азербайджанском и тюркских языках. В статье особо подчеркнуты выводы, связанные с темой.

Ключевые слова: понятие времени, категория времени, грамматическая форма, тюркские языки, тюркская семья языков

CATEGORICAL STRUCTURE OF TIME IN THE TURKIC LANGUAGES

N.A.ALIYEVA

SUMMARY

The concept of tense in the Turkic languages makes up universality with objective-philosophical assessment of tenses in the languages of other groups. In other words, the concept of tense is objectively the same for all languages of the world. In all languages of the Turkic language family the category of tense of the verb is already firmly formed.

During the investigation we used thoughts of the scientists who investigated the problem of time category in the Turkic and Azerbaijani languages. Special attention was paid to the problems dealing with this issue.

Key words: the concept of tense, the category of tense, grammatical form, Turkic languages, Turkic language the family